

UDC 1(091)+294.321(122/129+13)

THE HEART SŪTRA IN THE TIBETAN BUDDHIST TRADITION AND ITS UKRAINIAN TRANSLATION

Maria Vasylieva

PhD (Political Science)

Center for Buddhist Studies at Rangjung Yeshe Institute

Kathmandu University

Post Office Box # 21277, Kathmandu, 44600, Nepal

maria.vasylieva@ryi.org

The article is devoted to the exploration of the *Heart of the Perfection of Wisdom Sūtra* (Skt. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra*, Tib. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po*), popularly known as the *Heart Sūtra*, in the context of the Tibetan Buddhist tradition. The *Heart Sūtra* is one of the most well-known Mahāyāna texts that expounds the philosophical doctrines of emptiness (Skt. *śūnyatā*) and wisdom (Skt. *prajñā*) that transcend dualistic concepts of the three spheres – subject, object, and action. The *Heart Sūtra* occupies a special place within the spiritual space of Tibet where it is treated as *buddhavacana* – Words of the Buddha, and is part of all the Tibetan canonical collections (Tib. *bka' 'gyur*). It is also used for other purposes: as a dhāraṇī, the method to retain the meaning of the perfection of wisdom teachings, as a key element of the ritual for expulsion of negativity (Tib. *zlog pa*), and as a basis for the Tantric practices of *Prajñāpāramitā* in a role of a Tantric deity – Mother of all the buddhas. Such a multiplicity of its roles may seem contradictory, which, in turn, may lead to questions regarding the genre of the text. However, within the Tibetan tradition, the understanding of the text's genre is rather straightforward – it is a sūtra, but a sūtra of an extraordinary spiritual power created by the profundity of the exposition of emptiness, the absolute true nature of all phenomena. It is primarily through this power of the words of truth that the sūtra is able to perform its other functions.

The article is complemented by an annotated Ukrainian translation of the *Heart Sūtra* from the Tibetan language.

Keywords: *Heart Sūtra*, Mahāyāna, *Prajñāpāramitā*, Tibet, Tibetan Buddhist tradition, sūtra, emptiness, dhāraṇī

“СУТРА СЕРЦЯ” В ТИБЕТСЬКІЙ БУДДІЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД

М. О. Васильєва

Сутра “Серце позамежної мудрості” (санскр. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra*, тиб. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po*)¹, відома як “Сутра серця” (англ. *The Heart Sūtra*), напевно, є найвідомішим у світі буддійським текстом. Її виклад суті порожнечі² (санскр. *śūnyatā*, тиб. *stong pa nyid*) привертав увагу найвидатніших буддійських мислителів Індії, Китаю, Кореї, Тибету та Північно-Східної Азії всіх часів.

“Сутра серця” існує в двох санскритських версіях – коротшій (санскр. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra saṃkṣiptamātrkā*) та довшій (санскр. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra*

© 2021 M. Vasylieva; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

vistaramāṭṛkā) [Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra (saṃkṣiptamāṭṛkā), Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra (vistaramāṭṛkā) 1961, 97–99]. Проте навіть у розгорнутій версії сутра є найкоротшою з головних буддійських сутр магаяни³, і стислість є однією з причин її популярності. Дійові особи сутри – це Будда Шак'ямуні⁴, Авалокітешвара⁵ та Шаріпутра⁶, а вся вона – відповідь лише на одне запитання: “Як практикувати позамежну мудрість?” Спочатку Авалокітешвара відповідає на нього одним реченням, а потім розгортає відповідь, охоплюючи всі основні категорії буддійської філософії, стверджуючи, що вони є порожніми за своєю природою і насправді не існують. Його розгорнута відповідь починається з твердження: “Форма є порожньою, порожнеча також є формою”, що стосується категорії порожнечі п'яти сукупностей (санскр. *skandha*, тиб. *phung po*), тобто сукупних факторів, з яких складається кожна мить пізнання, а кульмінацією відповіді є мантра “gate gate парagate парасамgate бодгі свага” (санскр. *gate gate pāragate pārasaṃgate bodhi svāhā*).

Смисл “Сутри серця” завжди здавався читачам незбагненим, про що свідчать різноманітні доктрини, відкриті в ній коментаторами. Згадуючи про деякі китайські та японські коментарі, Едвард Конзе зауважив, що “вони нам більше кажуть про те, що текст значив для них у їхній власній культурі, ніж про те, що прагнув передати індійський оригінал” [Conze 1974, 51]. На думку Конзе, первісний смисл сутри можна віднайти в індійських коментарях, що збереглися в тибетському перекладі [Conze 1960, 9]. Авторами цих коментарів були вчені, які чудово знали сутри магаяни, були ерудитами у філософії мадг'ямаки⁷ та чіттаматри⁸, трактатах абгідгарми⁹, а також буддійській тантрі¹⁰. І всі ці контексти вони вносили у своє розуміння “Сутри серця”. Цікавим є те, що більшість із цих коментарів пов'язані з Тибетом не лише через традицію передання перекладів, що дійшли до наших днів: їхні автори перебували в Тибеті, самі перекладали сутру тибетською мовою або дарували роз'яснення сутри за межами Тибету на прохання тибетців. Це свідчить про провідне місце “Сутри серця” в тибетській буддійській традиції, у якій вона відіграє багато ролей і має різні змістові виміри.

Отже, метою цього викладу є намагання зрозуміти, яке місце “Сутра серця” посідає в тибетській буддійській традиції, до якої категорії вчень належить, які має контекстуальні трактування і яку відіграє роль. Виклад доповнює анотований український переклад “Сутри серця” з тибетської мови.

“Сутра серця” належить до сутр позамежної мудрості праджняпараміти (санскр. *prajñāpāramitā*, тиб. *shes rab kyi pha rol tu phyin pa*). Це вчення буддизму магаяни про пізнання порожнечі (санскр. *śūnyatā*, тиб. *stong pa nyid*) та мудрості (санскр. *prajñā*, тиб. *shes rab*), що виходять за межі двоїстих концептуальних уявлень про суб'єкт, об'єкт та дію. Сутри праджняпараміти – це ціла колекція сутр, що об'єднує понад сто текстів різної довжини. Найдовшою серед них є “Сутра позамежної мудрості у ста тисячах рядках” (санскр. *Śata-sāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, тиб. *Sher phyin stong phrag brgya pa*), а найкоротшою – “Сутра позамежної мудрості в одному складі” (санскр. *Ekākṣarīmātā-prajñāpāramitā-sūtra*, тиб. *Sher phyin yi ge gcig ma*). Сутри праджняпараміти належать до Другого обертання колеса дгарми під назвою “Відсутність характеристик”¹¹. Вони були даровані на горі Вершина Грифів (санскр. *Gr̥dhrakūṭa*, тиб. *bya rgod phung po'i ri*) в Раджагріці (санскр. *Rājagṛha*, тиб. *rgyal po'i khab*), столиці держави Магадга (санскр. *Magadha*) на Півночі Індії.

У тибетській традиції виділяють сімнадцять головних сутр праджняпараміти. Серед них три сутри – “Сутра позамежної мудрості у ста тисяч рядках”, “Сутра позамежної мудрості у двадцяти п'яти тисячах рядках” (санскр. *Pañcaviṃśati-sāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, тиб. *Sher phyin stong phrag nyi shu lnga pa*) та “Сутра позамежної мудрості у восьми тисячах рядках” (санскр. *Aṣṭasāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, тиб. *Sher phyin brgyad stong pa*) – відомі як довга, середня та коротка материнські сутри. “Сутра серця” є самою суттю – серцем (санскр. *hṛdaya*, тиб. *snying po*) – цих

трьох материнських сутр. Вважається, що в сутрах праджняпараміти немає нічого, що б не охоплювалося “Сутрою серця” [Lopez 1988, 29–30].

У тибетській буддійській традиції ставлення до “Сутри серця” є доволі однозначним у всіх чотирьох великих школах (тиб. *chos lugs chen po bzhi*) – ньїнгма (тиб. *nying ma*), сак’я (тиб. *sa skya*), каг’ю (тиб. *bka’ brgyud*) та гелук (тиб. *dge lugs*). Це пов’язано з відсутністю суттєвих розбіжностей у трактуванні Другого обертання колеса дгарми, до якого належить сутра. На відміну від Третього обертання колеса дгарми – вчення про буддову природу (санскр. *tathāgatagarbha*, тиб. *de bzhin gshegs pa’i snying po*), щодо якого існують розбіжні інтерпретації як вчення остаточного смислу (санскр. *nītārtha*, тиб. *nges don*) чи проміжного смислу, що підлягає інтерпретації (санскр. *neyārtha*, тиб. *drang don*), – сутри праджняпараміти вважаються вченням остаточного (абсолютного) смислу, у яких розкривається суть порожнечі – істинної природи речей, що позбавлені самосуцього буття. Сутри праджняпараміти вивчаються в контексті філософії “Серединного шляху” – мадг’ямаки (санскр. *madhyamaka*, тиб. *dbu ma*), засновником якої вважають Нагарджуну (санскр. Nāgārjuna, ~150–250), що виклав її основи в трактаті “Корінні строфи про мудрість серединного шляху” (санскр. *Prajñā-nāma-mūlamadhyamakakārikā*, тиб. *Dbu ma rtsa ba shes rab*). Оскільки мадг’ямака в тибетській традиції ділиться на два напрямки – напрямок “логічного наслідку”, або прасангіку (санскр. *prāsaṅgika*, тиб. *thal ’gyur pa*), та напрямок “автономного силогізму”, або сватантріку (санскр. *svātantrika*, тиб. *rang rgyud pa*), сутри праджняпараміти інтерпретуються залежно від того, до якої традиції належить той чи інший тибетський буддійський учений. Наприклад, у школі гелук переважає унітарність філософського підходу прасангіки, тоді як в інших трьох школах представлені обидва напрямки.

Як вже зазначалося, є дві санскритські версії “Сутри серця” – коротша та довша. Коротша починається з того, що бодгісаттва¹² Авалокітешвара споглядає глибоку суть позамежної мудрості праджняпараміти, і завершується мантрою. У довшій версії додається пролог (санскр. *nidhāna*, тиб. *ngo sprod*), який починається зі слів “Так я чув одного разу...”, що вказує на належність вчення до категорії сутр, оскільки, згідно з традицією, цими словами промовляв Ананда¹³, що безпосередньо почув це вчення від Будди і повторив почуте на першому зібранні всієї спільноти після смерті (парінірвани) Будди (так звана “Перша буддійська рада” в Раджагрісі, ~483 р. до н. е.). Пролог описує, як Будда Шак’ямуні входить у стан самадгі¹⁴ споглядання різновидів явищ, що надихає Авалокітешвару на прозріння в суть праджняпараміти. У кінці сутри є епілог, у якому Будда виходить із самадгі й уславлює Авалокітешвару. У Тибеті з двох версій сутри набула поширення лише одна – довша версія, що була перекладена із санскриту тибетською мовою індійським ученим Вімаламітрою (санскр. *Vimalamitra*) та тибетським перекладачем Рінченом Де (тиб. *Rin chen sdes*) у IX столітті, у часи раннього поширення Дгарми (тиб. *snga dar*) [Shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po, vol. 34, 144v6–146r3].

Тоді ж, у процесі перекладу сутри, Вімаламітра склав до неї перший відомий нам коментар під назвою “Праджняпараміта-грідая-тіка” (санскр. *Prajñāpramitā-hrdaya-ṭīkā*, тиб. *’Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po’i rgya cher bshad pa*), щоби роз’яснити тибетським перекладачам її суть. Коментар Вімаламітри є найдовшим із шести індійських коментарів, що входять до тибетського канонічного зібрання трактатів Тенг’юру Дерге (тиб. *Sde dge bstan ’gyur*). Оскільки Вімаламітра був майстром тантри, його коментар має відчутне тантрійське забарвлення [’Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po’i rgya cher bshad pa, vol. 95, 267v1–280v7].

Другий коментар – “Ар’я-праджняпараміта-грідая-в’якх’я” (санскр. *Ārya-prajñāpāramitā-hrdaya-vyākhyā*, тиб. *’Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po’i rnam par bshad pa*) належить Джанамітрі (санскр. *Jānamitra*), про якого нам нічого не відомо [’Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po’i rnam par bshad pa,

vol. 95, 280v7–286v4]. А третій – “Бгагаваті-праджняпараміта-грідая-тіка-артха-прадіпа” (санскр. *Bhagavatī-prajñāpramitā-hṛdaya-tīkā-ārtha-pradīpa*, тиб. *Bcom ldan 'das ma shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i 'grel pa don gyi sgron ma zhes bya ba*) – тантрійському майстру IX ст. Ваджрапані (санскр. *Vajrapāṇi*). У колофоні коментаря зазначається, що він був дарований на прохання тибетців, які завітали до Ваджрапані в Лалітпур (Патан) у Непалі [Bcom ldan 'das ma shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i 'grel pa don gyi sgron ma zhes bya ba, vol. 95, 286v5–295r7].

Четвертий коментар – “Праджняпараміта-грідая-тіка” (санскр. *Prajñāpramitā-hṛdaya-tīkā*, тиб. *'Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po rgya cher 'grel pa*) належить Прашастрасені (санскр. *Praśāstrasena*), про якого нам нічого невідомо [*'Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po rgya cher 'grel pa*, vol. 95, 295r7–303v7]. П'ятий – “Праджняпараміта-грідая-артха-паріджняна” (санскр. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-ārtha-pariñāna*, тиб. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i don yongs su shes pa*) приписується Магаджані (санскр. *Mahājāna*), вченому XI ст., що поширював у Тибеті погляди філософської школи чіттаматри (йогачари). З огляду на це “Сутра серця” висвітлюється в контексті вчення йогачари про три природи (санскр. *trilakṣaṇa*, тиб. *mtshan nyid gsum*) [*Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i don yongs su shes pa*, vol. 95, 303v7–313r4].

І зрештою останнім коментарем є “Праджня-грідая-тіка” (санскр. *Prajñā-hṛdaya-tīkā*, тиб. *Shes rab snying po'i rnam par bshad pa bzhugs*), що належить Атіші (санскр. *Atīśa*, ~982–1054), майстру, який відіграв ключову роль у пізнішому поширенні дгарми в Тибеті (тиб. *phyi dar*) в XI–XIV ст. [*Shes rab snying po'i rnam par bshad pa bzhugs*, vol. 95, 313r4–317v]. Окрім нині канонічних індійських коментарів, у Тибеті було складено багато власних коментарів тибетською мовою. Більшість із них спираються на канонічні індійські коментарі та далі розвивають їхні змістові пласти.

Чому саме довша версія сутри набула поширення в Тибеті? На нашу думку, це пов'язано з тим, що для тибетців сутра передусім є Словом Будди (санскр. *buddhavaśana*, тиб. *bka'*), тобто вченням, що було дароване Буддою безпосередньо або з його благословення за його присутності та схвалене ним як істинне. Саме з огляду на ці ознаки Слова Будди, пролог та епілог мають велике значення, оскільки саме в них описується, де, коли і ким було даровано вчення. За відсутності прологу та епілогу коротша версія сутри більше схожа на дгарані (санскр. *dhāraṇī*, тиб. *gzungs*), ніж на сутру.

Дгарані в буддійському контексті означає метод пам'ятання вчення Будди [Bragg 1985, 19]. У трактаті “Бодгісаттвабгумі” (санскр. *Bodhisattvabhūmi*), “Стадії бодгісаттви” Ар'ї Асанги (санскр. *Ārya Asaṅga*, IV ст.) дгарані поділяються на чотири типи: (1) пам'ятання дгарми (санскр. *dharmadhāraṇī*), (2) пам'ятання смислу (санскр. *arthadhāraṇī*), (3) пам'ятання за допомогою мантри (санскр. *mantradhāraṇī*) та (4) пам'ятання, спрямоване на плекання бодгісаттвою терпіння (санскр. *bodhisattva-kṣānti-lābhāya-dhāraṇī*) [Asaṅga 2016, 1.17.12]. Метью Капштайн поділяє ці чотири типи дгарані на дві основні групи: ті, що стосуються здатності бодгісаттви до пам'ятання дгарми, та ті, що пов'язані з ритуалами та заклинаннями [Karstein 2001, 237–238]. Серед них, “Сутру серця” можна віднести до дгарма-дгарані, за допомогою якої бодгісаттва набуває сили пам'ятання (санскр. *smṛti*, тиб. *dran pa*) та мудрості (санскр. *prajñā*, тиб. *shes rab*) на шляху до просвітлення. Саме в цьому сенсі “Сутра серця” є суттю сутр праджняпараміти: промовляючи сутру, бодгісаттва вправляється в пам'ятанні всього смислу вчень поза межної мудрості.

Окрім цього, у тибетській традиції “Сутра серця” має й інші ролі та функції. Зокрема, її наділяють здатністю до відвернення лиха й негараздів та застосовують у ритуалах, що називаються “докпа” (тиб. *zlog pa*). У цих ритуалах “Сутру серця” промовляють спільно з додатком під загальною назвою “Відкидання Марі” (тиб. *Bdud zlog ma*), що входить до “Сутри поза межної мудрості у восьми тисячах рядках”

та “Сутри позамежної мудрості у вісімнадцяти тисячах рядках” (санскр. *Aṣṭādaśa-sāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, тиб. *Sher phyin khri brgyad stong pa*), коли бог Індра відвернув демонічні сили Мари, що наближалися до Будди, завдяки спогляданню суті позамежної мудрості та промовлянню її мантри. Згідно з настановами з практики, під час цього ритуалу слід уявляти Будду Шак’ямуні в оточенні аргатів і бодгісаттв, та споглядаючи суть порожнечі, промовляти “Сутру серця” три або сім разів, додаючи в кінці кожного промовляння слова ритуалу “Відкидання Мари”:

Тад’ятха ом гате гате парагате парасамгате бодгі свага

Намо! Уклін Гуру! Уклін Будді! Уклін Дгармі! Уклін Сангі! Уклін величній матері Праджняпараміті! Хай всі мої праведні слова справдяться! Так, як колись Індра, володар богів, споглядаючи глибоку суть праджняпараміти, виголошував ці слова і завдяки цьому відвернув усе лихо й інші негаразди, хай і я завдяки силі споглядання глибокої суті праджняпараміти і промовляння цих слів відверну лихо й інші негаразди! Хай вони будуть відвернуті! Хай вони будуть вгамовані! Хай вони будуть цілком втихомирені! Все виникає із взаємозалежності, не припиняється й не народжується, ні існує, ні не існує, ані багатозначне, ані однозначне. Цілковите умиротворення ментальних концепцій. Непохитний спокій. Вклоняюся святій мові досконалого Будди! Хай вісімдесят тисяч перешкод будуть усунені, негаразди відвернуті, а гармонія й мир досягнуті! Хай все сприяє добробуту й щастю! Хай благо буде всім! [Bzlog pa nnam bzhi 2008, 254–255].

Цікаво, що в ритуалі до мантри перед “гате гате” додається мантричний склад “ом” (санскр. *om*), що робить її більш схожою на мантри тантрійської традиції. З огляду на це “Сутру серця” можна вважати дгарані у другому значенні – ритуалу та заклинання. М. Капштайн пояснює це езотеричне значення дгарані як “трансгресивне застосування незвичної сили та раціоналізація цієї сили” [Kapstein 2001, 245]. Це, на нашу думку, потребує роз’яснення щодо природи цієї “незвичної сили”. “Сутра серця”, як і інші буддистські дгарані, не є “заклинаннями” в сенсі застосування магічних чар. Вони діють завдяки силі взаємозалежності причини й наслідку. Пол Вільямс і Ентоні Трайб вказують на цей зв’язок, коли говорять, що “дгарані несе в собі силу Слова Будди, яке здатне захистити від шкоди та подолати ворогів” [Williams and Tribe 2000, 206]. Щодо цього слід згадати, що у вченні Будди “вороги” не перебувають десь ззовні; вони – це наші власні затьмарення та накопичена негативна карма – все, що перешкоджає досягненню стану просвітлення. Як промовляння сутри слугує меті просвітлення? Практика промовляння та споглядання смислу сутри призводить до очищення двох типів затьмарень – затьмарень негативних емоцій (санскр. *kleśāvaraṇa*, тиб. *nyon sgrib*) і когнітивних затьмарень, що перешкоджають всевіданню (санскр. *jñeyāvaraṇa*, тиб. *shes sgrib*), та накопичення двох зібрань – заслуги (санскр. *puṇya*, тиб. *bsod nams*) і мудрості (санскр. *prajñā*, тиб. *shes rab*). А саме це і є необхідною умовою для досягнення стану просвітлення.

Окрім ролей сутри й дгарані, у тибетській традиції “Сутра серця” також безпосередньо пов’язана з тантрійською практикою. Є ціла низка садган (санскр. *sadhāna*, тиб. *sgrub thabs*), у яких Праджняпараміта – це тантрійське божество золотого кольору в жіночій постаті. Вона зветься “Матір’ю всіх будд”, оскільки всі будди здобули просвітлення завдяки пізнанню позамежної мудрості. Всі тибетські садгани Праджняпараміти походять від двох індійських садган Праджняпараміти, що входять до тибетських канонічних зібрань. Перша – це “Праджняпараміта-грідая-садгана” (санскр. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sādhana*, тиб. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po’i sgrub thabs zhes bya ba*), що приписується Нагарджуні (санскр. *Nāgārjuna*, ~150–250) [Shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po’i sgrub thabs zhes bya ba, vol. 68, 243v4–245v2]. А друга – “Праджняпараміта-грідая-садгана-нама” (санскр. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sādhana-nāma*, тиб. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po’i sgrub thabs*), що приписується Даріці (Дарікані) (санскр. *Dārika*,

Dārikapa, VIII–XII ст.) [Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i sgrub thabs, vol. 68, 245v3–246v2].

Садгана Нагарджуни спирається на мандалу, у центрі якої перебуває Будда Шак'ямуні. На сході мандали – Праджняпараміта, на півдні – Ваджрапані¹⁵, на заході – Шаріпутра та на півночі – Авалокітешвара. Крім трьох головних дійових осіб сутри (Шак'ямуні, Авалокітешвари й Шаріпутри), у садгані фігурує мантра з доданням мантричного складу “ом” перед “gate gate”, так само як і в ритуалі “Відвернення Марі”. Садгана Дарікапи спирається на мандалу, у центрі якої – сама Праджняпараміта, а з чотирьох боків від неї – Шак'ямуні, Авалокітешвара, Шаріпутра й Ананда, оповідач сутри. Промовляння “Сутри серця” оформлене як тантрійський ритуал уявлення божества, під час якого Будда Шак'ямуні входить у самадгі й перебуває в серці Праджняпараміти в центрі мандали. Після промовляння сутри всі божества розчиняються в серці Праджняпараміти й практик перебуває в неконцептуальному стані споглядання порожнечі.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в тибетській традиції “Сутра серця” має різні ролі та функції. Передусім вона є власне сутрою, тобто вченням Будди, у якому викладена суть поза межної мудрості. Також вона дгарані, що слугує пам'ятанню довших сутр, очищенню затьмарень і накопиченню надбань, що веде до просвітлення. Також вона основа ритуалу відкидання негативності: несприятливих обставин, перешкод, ворогів тощо. І, зрештою, вона також є основою тантрійських садган, у яких Праджняпараміта – це тантрійське божество, “Мати всіх будд”. З огляду на це може постати запитання: чи суперечать ці ролі й функції одна одній? На нашу думку, жодної суперечності між ними немає. Всі вони коріняться в первинній ролі та функції цього тексту як Слова Будди, у якому викладено суть природи речей, їхню порожню природу, шуньяту. Саме тому, що сутра вчить абсолютного смислу, того, як все є насправді, вона несе в собі силу проголошення слів істини. Отже, у тибетській традиції “Сутра серця” не має амбівалентності жанру: це не дгарані й не тантра, а саме сутра. Проте це особлива сутра, що з огляду на свою глибину й значущість може виконувати функцію дгарані та правити основою для тантрійських практик.

ДОДАТОК.

Український переклад “Сутри серця”

Канонічні зібрання тибетської буддійської традиції складаються з канг'юрів (тиб. *bka' gyur*) – “перекладів Слова Будди”, що включають екзотеричні сутри та езотеричні тантри, та тенг'юрів (тиб. *bstan gyur*) – “перекладів трактатів [на Слово Будди]”, що переважно включають коментарі давньоіндійських буддійських майстрів. Перші канг'юри та тенг'юри були складені наприкінці XIII – на початку XIV ст. Раніше в західній тибетології вважалося, що всі канг'юри та тенг'юри походять від одного джерела – так званого “Старого Канг'юру та Тенг'юру Нартханг” (тиб. *Snar thang bka' gyur*), що не збереглося до нашого часу. Зокрема, від “Старого Канг'юру Нартханг” простежували дві лінії передання канг'юрів: Цалпа (тиб. *tsal pa*) – “Східну групу” канг'юрів, до якої належать Канг'юр Йонгле 1410 р., Канг'юр Літханг (Джанг) (тиб. *Jang bka' gyur*) 1609–1614 рр., Канг'юр Чоне (тиб. *Co ne bka' gyur*) 1721–1731 рр. тощо), – та Тхем Пангма (тиб. *them spangs ma*) – “Західну групу” канг'юрів, до якої належать Канг'юр з Улан-Батора ~1671 р., Канг'юр Шелкар (тиб. *Shel dkar bka' gyur*) 1712 р., Канг'юр з палацу Тог (тиб. *Stog bka' gyur*) ~1729 р. тощо. Від припущення про єдине джерело походження всіх канг'юрів у західній тибетології відмовилися через значні відмінності між канг'юрами двох ліній, а також те, що є низка “незалежних” канг'юрів, які не належать до жодної з двох ліній та часто зберігають альтернативні текстові традиції та відмінне впорядкування текстів (наприклад, рукописний Канг'юр Орг'єн Лінг (тиб. *O rgyan gling bka' gyur*) 1699–1700 рр., рукописний Канг'юр Пхугдраг (тиб. *Phug brag bka' gyur*) ~1696–1706 рр.

та інші). Також із часом різні канг’юри почали впливати один на одного або “засмічувати” один одного в процесі редагування, в результаті чого виникли так звані “змішані” канг’юри (Канг’юр Нартханг 1730–1732 рр., Канг’юр Дерге (тиб. *Sde dge bka’ ’gyur*) 1733 р., Канг’юр з Урги (Урга – стара назва Улан-Батора) 1908–1910 рр., Канг’юр із Лхаси 1934 р. та інші). Отже, як бачимо, канонічна картина Тибету доволі складна. У тибетській традиції відсутній один “канон”, який можна було б порівняти з Біблією чи Кораном. Радше можна говорити про “канонічні колекції”, що, на відміну від Біблії та Корану, ніколи не були формально закриті, і жодні дві колекції не є ідентичними. Саме з огляду на це в цьому викладі ми вживаємо слово “канг’юри” у множині [щодо історії канонічних джерел у Тибеті див.: Eimer and Germano 2002; Stanley 2009, 1–112; Stanley 2014, 383–407, *et al.*].

Версії “Сутри серця” в канг’юрах відрізняються. Цей український переклад спирається на текст сутри в Канг’юрі Дерге, “змішаному” канг’юрі, який заснований на виданні Канг’юру Літханг, що було суттєво відредаговане за допомогою Канг’юру Лходзонг (тиб. *Lho rdzong bka’ ’gyur*) з лінії Тхем Пангма, який не зберігся. Оскільки Канг’юр Дерге є найпоширенішим виданням канг’юру, ця редакція Сутри також є найбільш знаною [Shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po, vol. 34, 144v6–146r3]. Переклад супроводжує транслітерація використаного тибетського тексту згідно із системою транслітерації Уайлі, що була описана американським тибетологом Туїлом Уайлі в 1959 році [Wylie 1959]. У квадратних дужках під транслітерацією Уайлі надається українська транскрипція:

ཀ	ka [ka]	ཁ	kha [kha]	ག	ga [ga]	ང	nga [nga]
ཅ	ca [ча]	ཆ	cha [чха]	ཇ	ja [джа]	ཉ	nya [ня]
ཏ	ta [та]	ཐ	tha [тха]	ད	da [да]	ན	na [на]
པ	pa [па]	ཕ	pha [пха]	བ	ba [ба]	མ	ma [ма]
ཅ	tsa [ца]	ཆ	tsha [чха]	ཇ	dza [дза]	ཉ	wa [ва]
ཞ	zha [жа]	ཟ	za [за]	ང	’a []	ཡ	ya [я]
ར	ra [ра]	ལ	la [ла]	ཤ	sha [ша]	ས	sa [са]
ཧ	ha [ха]	མ	a [a]				

Щодо української транскрипції тибетських слів, то складність, на нашу думку, може викликати застосування апострофа та знака м’якшення. У цьому ми дотримуємося загального правила українського правопису, згідно з яким знак м’якшення (ь)

у словах іншомовного походження пишеться після приголосних д, т, з, с, л, н перед я, ю, є, ї, йо. Тому канг'юр, джам'янг, г'ялсе, але ньіма, ньонг монг, ньінгпо тощо. Те саме правило застосовується й до транскрипції санскриту, тому Шак'ямуні, ар'я, в'якх'я, але шуньята.

Оскільки “Сутра серця” збережена на санскриті [Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra (vīṣṭatamāṭṛkā) 1961, 98–99] і саме санскрит, а не тибетська, вважається мовним стандартом буддійських студій традиції магаяни, ключові терміни додаються в дужках саме в санскритській, а не в тибетській транскрипції.

Санскритська транслітерація подається згідно із системою IAST “Міжнародного алфавіту санскритської транслітерації” (англ. *International Alphabet of Sanskrit Transliteration*). Щодо транскрипції санскритських слів українською мовою, то, окрім зазначеного застосування апострофа та знака м'якшення, слід звернути увагу на передання дзвінких, глухих та придихових приголосних (аспіратів), а також літер, що позначають [ɾ] та [ɽ]. У квадратних дужках під транслітерацією IAST подається українська транскрипція:

Голосні

अ	a [a]	आ	ā [a]	इ	i [i]	ई	ī [i]
उ	u [y]	ऊ	ū [y]	ऋ	ṛ [pi]	ॠ	ṝ [pi]
ऌ	ḷ [li]	ॡ	ḹ [li]	ए	e [e]	ऐ	ai [e]
ओ	o [o]	औ	au [ay]	अं	m [m]	अः	ḥ []

Приголосні

क	ka [ka]	ख	kha [kha]	ग	ga [ga]	घ	gha [gga]	ङ	ṅa [nga]
च	ca [ca]	छ	cha [cha]	ज	ja [dʒa]	झ	jha [dʒga]	ञ	ña [nya]
ट	ṭa [ta]	ठ	ṭha [tʰa]	ड	ḍa [da]	ढ	ḍha [dga]	ण	ṇa [na]
त	ta [ta]	थ	tha [tʰa]	द	da [da]	ध	dha [dga]	न	na [na]
प	pa [pa]	फ	pha [pʰa]	ब	ba [ba]	भ	bha [bga]	म	ma [ma]
य	ya [ja]	र	ra [ra]	ल	la [la]	व	va [va]		
श	śa [ʃa]	ष	ṣa [ʃa]	स	sa [sa]	ह	ha [ga]		

Санскритські приголосні, як і приголосні всіх індоєвропейських мов включно з українською, діляться, зокрема, на дзвінкі та глухі. У перших п’яти рядках перша літера завжди позначає глухий звук (напр., **क** [ка]), а третя – завжди дзвінкий (напр., **ग** [га]). Друга і четверта літери завжди позначають придихові приголосні (напр., **ख** [кха] та **घ** [гга]). У санскриті придихові приголосні також діляться на глухі (напр., у складі **ख** [кха]) та дзвінкі (напр., у складі **घ** [гга]) залежно від першої приголосної складу.

Як у санскриті, так і в українській мові є граматичне правило асиміляції приголосних, за яким сусідні в слові приголосні, а також ті, якими закінчуються й починаються сусідні в реченні слова, впливають на вимову один одного, гармонізуючи й урізноманітнюючи її, створюючи притаманну обом цим мовам мелодійність. Зокрема, за цим правилом, залежно від глухості чи дзвінкості першого приголосного придихового складу другий приголосний склад (в цьому разі [х] або [г]) позначає, відповідно, звучання глухого або дзвінкого придишу.

Хоча санскритські придиши не завжди цілком відповідають українським звукам [х] та [г] і звучать іноді немов посередині між ними, а в деяких випадках взагалі є майже нечутні (наприклад, у словах **дгарма** і **бодгічїтта**), все ж у вимові класичного санскриту глухий придиш звучить дещо ближче до [х], а дзвінкий – ближче до [г], а часто й зовсім як [г]. Цим обумовлена українська транскрипція тих санскритських слів, що мають придихові звуки, як-от наприклад: **бгагаван**, **бодгісаттва**, **бгікшу**, **арггам**, **татхагата**, **Анатхапіндата**, **Ваджрачхедіка**, **самкх’я** тощо. Застосування в українській транскрипції санскриту обох літер “х” і “г” для точнішого відтворення глухих і дзвінких придихових приголосних адекватніше відтворює правильну вимову санскриту, на відміну від транскрипцій, у яких для позначення всіх придихових вживають лише літеру “х”, як-от у російській мові, у якій літера “г” відсутня.

У санскриті також є окремі літери, що позначають шумні дзвінкі **ग** [га] та **ह** [га]. Коли вони не є найпершою літерою в слові, то зазвичай стоять одразу за голосними. **ग** [га] завжди звучить гостро, як український “г” і латинський “g”. У переважній більшості випадків **ह** [га] звучить як український “г”. Цим обумовлена українська транскрипція таких слів, як, наприклад: **бгагаван**, **татхагата**, **гуру**, **йога**, **грага**, **магаяна**, **магасаттва**, **гінаяна**, **грідая** тощо. Водночас слід зауважити, що, на відміну від дзвінкого санскритського **ह** [га], тибетський **ཧ** [ха] є глухим [Hill 2010, 115], тому, наприклад, **ཧ་ཅང་** – **ха чанг**.

І насамкінець слід зазначити, що обидва санскритські глухі **श** śa та **ष** ṣa в українській транскрипції позначаються літерою “ш”, тому Śākyamuni – **Шак’ямуні**, Śāriputra – **Шаріпутра**, Śiva – **Шива** тощо. При цьому санскритський **श** звучить радше як довгий м’який російський [ш], аніж як [ш]. З огляду на це в російській транскрипції було б правильніше писати “**Щак’ямуні**”, “**Щарипутра**”, “**Щива**” тощо. В українській транскрипції ця альтернатива відсутня, через те що українська літера “щ” позначає сполучення твердих “ш” та “ч” – [шч], тож “**Щак’ямуні**” вимовляється як [шчак’ямуні], що має мало спільного із санскритською вимовою.

* * *

Сутра магаяни

“Благословенна переможниця, Серце позамежної мудрості”

[144v]¹⁶ rgya gar skad du| bha ga ba tī pradnyā pā ra mi tā hri da ya|

На санскриті “Бгагаваті-праджняпараміта-грідая”

bod skad du| bcom ldan ’das ma shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po|

Тибетською “Чомдендема шераб к’ї пхарол ту чінпей нїнпо”

bam po gcig go| |

В одному томі.

bcom ldan ’das ma shes rab kyi pha rol tu phyin pa la phyag ’tshal lo| |

Вклоняюся благословенній переможниці¹⁷, Серцю позамежної мудрості!

'di skad bdag gis thos pa dus gcig na| bcom ldan 'das rgyal po'i khab na bya rgod phung po'i ri la| dge slong gi dge 'dun chen po dang| byang chub sems dpa'i dge 'dun chen po dang thabs cig [145r] tu bzhugs te| de'i tshe bcom ldan 'das zab mo snang ba zhes bya ba'i chos kyi nram grangs kyi ting nge 'dzin la snyoms par zhugs so| |

Так я чув одного разу, коли Благословенний¹⁸ перебував на горі Вершина Грифів, що в Раджагірі, разом із великою громадою ченців і великою громадою бодгісаттв. У той час Благословенний увійшов у самадгі споглядання різновидів явищ (*дгарм*)¹⁹ під назвою "Глибинне осяяння".

yang de'i tshe byang chub sems dpa' sems dpa' chen po 'phags pa spyan ras gzigs dbang phyug shes rab kyi pha rol tu phyin pa zab mo spyod pa nyid la nram par lta zhing| phung po lnga po de dag la yang rang bzhin gyis stong par nram par lta'o| |

У той самий час великий благородний бодгісаттва Авалокітешвара, споглядаючи глибоку практику позамежної мудрості праджняпараміти, уздрів, що п'ять сукупностей²⁰ (*сканд*) за своєю природою порожні.

de nas sangs rgyas kyi mthus| tshe dang ldan pa shā ri'i bus byang chub sems dpa' sems dpa' chen po 'phags pa spyan ras gzigs dbang phyug la 'di skad ces smras so| rigs kyi bu'am| rigs kyi bu mo gang la la shes rab kyi pha rol tu phyin pa zab mo spyod pa spyad par 'dod pa des ji lta' bslab par bya| de skad ces smras pa dang|

Тоді завдяки силі [благословення] Будди поважний Шаріпутра спитав великого благородного бодгісаттву Авалокітешвару: "Як слід чинити тим синам і дочкам благородної сім'ї, які прагнуть практикувати глибоку позамежну мудрість праджняпараміту?"

byang chub sems dpa' sems dpa' chen po 'phags pa spyan ras gzigs dbang phyug gis tshe dang ldan pa sha ra dwa ti'i bu la 'di skad ces smras so| shā ri'i bu rigs kyi bu'am| rigs kyi bu mo gang la la shes rab kyi pha rol tu phyin pa zab mo spyod pa spyad par 'dod pa des 'di lta' nram par blta bar bya ste| phung po lnga po de dag kyang rang bzhin gyis stong par nram par yang dag par rjes su blta'o| |

На це великий благородний бодгісаттва Авалокітешвара відповів поважному Шаріпутрі²¹ так: "Шаріпутро, тим синам і дочкам благородної сім'ї, які прагнуть практикувати глибоку позамежну мудрість праджняпараміту, слід досконало бачити, що п'ять сукупностей за своєю природою цілковито порожні.

gzugs stong pa'o| |stong pa nyid gzugs so| |gzugs las stong pa nyid gzhan ma yin| stong pa nyid las kyang gzugs gzhan ma yin no| |

Форма (*рупа*) є порожньою, порожнеча (*шуньята*) також є формою. Порожнеча – це не що інше, як форма. Форма – не що інше, як порожнеча²².

de bzhin du tshor ba dang| 'du shes dang| 'du byed dang| nram par shes pa nams stong pa'o| |

Так само відчуття (*ведана*), сприйняття (*самджня*), утворення (*самскара*) та свідомість (*віджняна*) є порожніми²³.

shā ri'i bu de lta bas na chos thams cad stong pa nyid de| mtshan nyid med pa| ma skyes pa| ma 'gags pa| dri ma med pa| dri ma dang bral ba med pa| bri ba med pa| gang ba med pa'o| |

Отже, Шаріпутро, всі явища є порожніми й не мають ознак²⁴. Вони не виникають і не припиняються. Не занечиснені й не очищені²⁵. Не зменшуються і не зростають²⁶.

shā ri'i bu de lta bas na stong pa nyid la gzugs med| tshor ba med| 'du shes med| 'du byed nams med| nram par shes pa med|

Оскільки це так, Шаріпутро, у порожнечі немає форми, немає відчуття, немає сприйняття, немає утворень і немає свідомості.

mig med| rna ba med| sna med| lce med| lus med| yid med|

Немає ока, немає вуха, немає носа, немає язика, немає тіла й немає розуму²⁷.

gzugs med| sgra med| dri med| ro med| reg bya med| chos med do| |

Немає форми, немає звуку, немає запаху, немає смаку, немає об’єктів дотику й немає явищ²⁸.

mig gi kham med [145v] pa nas yid kyī kham med yid kyī nam par shes pa’i kham kyī bar du yang med do |

Починаючи від того, що немає пізнавального джерела (*дгату*) ока, і аж до того, що немає пізнавального джерела розуму. Також немає пізнавального джерела ментальної свідомості²⁹.

ma rig pa med | ma rig pa zad pa med pa nas rga shi med | rga shi zad pa’i bar du yang med do |

Немає невідання, немає припинення невідання, і аж до того, що немає старіння й смерті, ані припинення старіння й смерті³⁰.

sdug bsngal ba dang | kun ’byung ba dang | ’gog pa dang | lam med |

Немає страждання, немає причини страждання, немає припинення страждання й немає шляху³¹.

ye shes med | thob pa med | ma thob pa yang med do |

Немає одвічної мудрості, немає ані досягнення, ані недосягнення³².

shā ri’i bu de lta bas na byang chub sems dpa’ nams thob pa med pa’i phyir | shes rab kyī pha rol tu phyin pa la brten cing gnas te | sems la sgrib pa med pas skrag pa med de | phyin ci log las shin tu ’das nas mya ngan las ’das pa’i mthar phyin to |

Тому, Шаріпутро, оскільки бодгісаттвам немає чого досягати, вони покладаються на позамежну мудрість праджняпараміту. Вільні від затьмарень, вони безстрашні. Вони цілком виходять за межі омани й досягають досконалої нірвани.

dus gsum du nam par bzhugs pa’i sangs rgyas thams cad kyang | shes rab kyī pha rol tu phyin pa la brten nas | bla na med pa yang dag par rdzogs pa’i byang chub tu mngon par rdzogs par sangs rgyas so |

Всі будди трьох часів, покладаючись на праджняпараміту, цілком сягнули найвищого, істинного й досконалого пробудження³³.

de lta bas na shes rab kyī pha rol tu phyin pa’i sngags | rig pa chen po’i sngags | bla na med pa’i sngags | mi mnyam pa dang mnyam pa’i sngags | sdug bsngal thams cad rab tu zhi bar byed pa’i sngags | mi rdzun pas na bden par shes par bya ste | shes rab kyī pha rol tu phyin pa’i sngags smras pa |

Отже, мантру позамежної мудрості праджняпараміти, мантру великого прозріння, неперевершену мантру, незрівнянну мантру, що цілком угамовує всі страждання, слід пізнати як істинну, бо в ній немає омани. Мантра праджняпараміти така:

tadya thā | ga te ga te pā ra ga te | pā ra saṃ ga te | bo dhi swā hā |

тад’ятха гате гате парагате парасамгате бодгі свага

shā ri’i bu byang chub sems dpa’ sems dpa’ chen pos de ltar shes rab kyī pha rol tu phyin pa zab mo la bslab par bya’o |

Саме так, Шаріпутро, великим бодгісаттвам слід практикувати глибоку позамежну мудрість праджняпараміту”.

de nas bcom ldan ’das ting nge ’dzin de las bzhengs te | byang chub sems dpa’ sems dpa’ chen po ’phags pa spyān ras gzigs dbang phyug la legs so zhes bya ba byin nas | legs so legs so | rigs kyī bu de de bzhin no | rigs kyī bu de de bzhin te | ji ltar khyod kyis bstan pa de bzhin du shes rab kyī pha rol tu phyin pa zab mo la spyad par bya ste | de bzhin gshegs pa nams kyang rjes su yi rang ngo |

Тоді Благословенний вийшов із самадгі й так уславив великого благородного бодгісаттву Авалокітешвару: “Чудово! Вельми чудово! О благородний сину, саме так! Власне так і є! Глибоку позамежну мудрість слід практикувати саме так, як ти навчив, і всі татхагати³⁴ звеселяться”.

bcom ldan ’das kyis de skad ces bka’ stsal nas | tshe dang ldan pa sha ra dwa ti’i bu dang | byang chub sems dpa’ sems dpa’ chen po ’phags pa spyān ras gzigs dbang phyug dang | [146r] thams cad dang ldan pa’i ’khor de dang | lha dang | mi dang | lha ma yin

dang| dri zar bcas pa'i 'jig rten yi rangs te| bcom ldan 'das kyis gsungs pa la mngon par bstod do| |

Після цих слів Благословенного поважний Шаріпутра і великий благородний бодгісаттва Авалокітешвара, вся та громада й увесь світ з його богами³⁵, людьми, напівбогами³⁶ і гандгарвами³⁷ звеселились і уславили слова Благословенного.

bcom ldan 'das ma shes rab kyī pha rol tu phyin pa'i snying po zhes bya ba theg pa chen po'i mdo rdzogs so|| ||

На цьому завершується сутра магаяни “Благословенна переможниця, Серце позамежної мудрості”.

rgya gar gyi mkhan po bi ma la mi tra dang| lotstsha ba dge slong rin chen sdes bsgyur cing| zhu chen gyi lo tstsha ba dge blo dang nam mkha' la sogs pas zhus te gtan la phab pa|| ||

Переклали індійський пандіта³⁸ Вімаламітра³⁹ та лоцава⁴⁰-бгікшу⁴¹ Рінчен Де⁴². Редактори-лоцави Гєло, Намкха та інші відредагували та перевірили.

dpal bsam yas lhun gyis grub pa'i gtsug lag gi dge rgyas bye ma gling gi rtsig ngos la bris pa dang zhu dag legs par bgyis so||

[Переклад] зроблено й ретельно відредаговано в стінах храму Гєр'є Джема славного самопосталого монастиря Сам'є⁴³.

¹ Санскритська транслітерація надається згідно із системою IAST “Міжнародного алфавіту санскритської транслітерації” (англ. International Alphabet of Sanskrit Transliteration), а тибетська – згідно із системою транслітерації Уайлі (англ. Wylie Transliteration System). Див. опис транслітерації та транскрипції, що передує українському перекладу “Сутри серця” в додатку.

² Порожнеча (шуньята) (санскр. *śūnyatā*, тиб. *stong pa nyid*) не має нігілістичного сенсу заперечення існування явищ, а означає лише, що вони позбавлені незалежного існування. Шуньяту визначають як повноту й безмежний потенціал для виявлення будь-якої форми (санскр. *rūpa*, тиб. *gzugs*).

³ Магаяна (санскр. *mahāyāna*, тиб. *theg pa chen po*) – Велика Колісниця, ідеалом якої є досягнення пробудження (санскр. *bodhi*, тиб. *byang chub*) на благо всіх істот.

⁴ Будда (санскр. *buddha*, тиб. *sangs rgyas*) – “Пробуджений”, той, хто цілком звільнився від затмарень і досяг досконалості всіх благих якостей. Будда Шак'ямуні (санскр. *Śākyamuni Buddha*) є історичним буддою нашої епохи, що жив у Давній Індії приблизно в VI–V ст. до н. е. Згідно із вченням магаяни, у минулому була незліченна кількість будд, що вказували шлях до пробудження, а в нашу епоху з'явиться тисяча будд, з яких Будда Шак'ямуні є четвертим.

⁵ Авалокітешвара (санскр. *Avalokiteśvara*, тиб. *spyān ras gzigs*) – “Володар, що дивитися вниз (на світ)”, великий бодгісаттва, що є втіленням співчуття всіх будд.

⁶ Шаріпутра (санскр. *Śāriputra*, тиб. *shā ri'i bu*) – один із найближчих учнів Будди, що досяг стану аргата. У сутрах магаяни часто уособлює найвище досягнення гіяяни, але не може досягнути суті магаяни.

⁷ Мадг'ямака (санскр. *madhyamaka*, тиб. *dbu ma*) – філософія “Серединного шляху”, засновником якої вважають Нагарджуну (санскр. *Nāgārjuna*, ~150–250), що виклав її основи в трактаті “Корінні строфи про мудрість серединного шляху” (санскр. *Prajñā-nāma-tūlāmadhyamakakārikā*, тиб. *Dbu ma rtsa ba shes rab*).

⁸ Чіттамати (санскр. *cittamātra*, тиб. *sems tsam pa*) – філософія школи магаяни “Лише ум”, знана також як йогачара (санскр. *yogācāra*, тиб. *rnal 'byor spyod pa*), засновником якої вважають Асангу (санскр. *Asaṅga*, IV ст.).

⁹ Абгідгарма (санскр. *abhidharma*, тиб. *chos mngon pa*) – третій із Трьох кошиків (пітак) (санскр. *tripitaka*, тиб. *sde snod gsum*), на які поділяють учення Будди. Ця пітака присвячена плеканню мудрості (санскр. *prajña*, тиб. *shes rab*), розкриває багато тем, що згадуються в сутрах, та упорядковує їх за класифікаціями.

¹⁰ Тантра (санскр. *tantra*, тиб. *rgyud*) – згідно із класичним розподілом вчення Будди на шравакаяну (санскр. *śrāvakayāna*, тиб. *nyan thos kyi theg pa*), прат’єкабуддаяну (санскр. *pratyekabuddhayāna*, тиб. *rang rgyal gyi theg pa*) та магаяну (санскр. *mahāyāna*, тиб. *theg pa chen po*), магаяна своєю чергою поділяється на вчення сутри й тантри. У тибетській традиції вчення тантри також виділяється в окрему колісницю – ваджраяну (санскр. *vajrayāna*, тиб. *rdo rje theg pa*).

¹¹ Три обертання колеса Дгарми (санскр. *tridharmacakra*, тиб. *chos 'khor rim pa gsum*) – три основні цикли дарування вчення Буддою. Перший цикл вчення був дарований в Оленячому парку в Сарнатсі, де Будда вчив “Чотирьох благородних істин”. Другий – на горі Вершина Грифів у Раджагрісі, де Будда вчив праджняпараміти. І Третій – у Вайшалі та інших місцях, де Будда роз’яснював три природи (санскр. *trilakṣana*, тиб. *mtshan nyid gsum*).

¹² Бодгісаттва (санскр. *bodhisattva*, тиб. *byang chub sems dpa'*) – “пробуджена істота”, той, хто плекає в собі намір досягти пробудження заради блага всіх істот; практик шляху магаяни, зокрема той, хто досяг принаймні першого рівня (санскр. *bhūmi*, тиб. *sa*) на шляху до пробудження.

¹³ Ананда (санскр. *Ānanda*, тиб. *kun dga' bo*) – племінник Будди Шак’ямуні та його головний помічник. Він знав напам’ять усі сутри й виголосив їх на першому зібранні всієї спільноти після нірвани Будди, під час якого всі вчення розподілялися на Три кошики (пітаки).

¹⁴ Самадгі (санскр. *samādhi*, тиб. *ting nge 'dzin*) – стан глибокого медитативного зосередження.

¹⁵ Ваджрапані (санскр. *Vajrapāṇi*, тиб. *phyag na rdo rje*) – один із восьми великих бодгісаттв, що уособлює силу всіх будд.

¹⁶ Тут і далі у квадратних дужках посилання на сторінки Канг’юру Дреп: [Shes rab kyi pha rol tu phyin pa’i snying po, vol. 34, ff. 144v6–146r3].

¹⁷ Благословенна переможниця (санскр. *bhagavatī*, тиб. *bcom ldan 'das ma*) – один з основних епітетів Будди, виявленого в жіночій подобі, наприклад Праджняпараміти та Ар’я Тари. Праджняпараміта шанується як “Мати усіх будд”, бо, згідно зі вченням магаяни, саме завдяки пізнанню позамежної мудрості істоти досягають найвищого й досконалого пробудження – стану будди (санскр. *bodhi*, тиб. *byang chub*).

¹⁸ Благословенний (санскр. *bhagavān*, тиб. *bcom ldan 'das*) – один з основних епітетів Будди.

¹⁹ Дгарми (санскр. *dharma*, тиб. *chos*) – явища, психічні та / або фізичні об’єкти, а також відмінні ознаки та якості.

²⁰ Сукупності (санскр. *skandha*, тиб. *phung po*) – п’ять сукупних факторів, з яких складається кожна мить пізнання. Кожна сукупність – це зібрання множини складників, які щомиті змінюються й мають різну тривалість. П’ять сукупностей – це:

– рупа-скандга (санскр. *rūpa-skandha*, тиб. *gzugs kyi phung po*) – сукупність форми / форм фізичних явищ, що діляться на (1) п’ять об’єктів відчуття: форми / видимі образи, звуки, запахи, смаки, об’єкти дотику / фізичні відчуття; (2) п’ять фізичних чуттєвих когнітивних елементів: чуттєві до світла клітини ока, чуттєві до звуку клітини вуха, чуттєві до запаху клітини носа, чуттєві до смаку клітини язика, чуттєві до фізичного відчуття клітини тіла; (3) та всі форми фізичних явищ, що пізнаються лише розумом, наприклад образи й звуки у сновидіннях;

– ведана-скандга (санскр. *vedanā-skandha*, тиб. *tshor ba'i phung po*) – сукупність відчуття, один зі складників кожного моменту пізнання, чуттєвого чи ментального, що полягає у відчутті певного рівня щастя, яке варіюється від стану повного щастя до нейтрального стану і стану повного нещастя або страждання;

– самджня-скандга (санскр. *samjñā-skandha*, тиб. *'du shes kyi phung po*) – сукупність сприйняття, що розпізнає характерні ознаки об’єкта;

– самскара-скандга (санскр. *samskāra-skandha*, тиб. *'du byed kyi phung po*) – сукупність ментальних утворень / вольових імпульсів / кармічних відбитків, що включає всі складники, які не входять до інших чотирьох сукупностей, наприклад: емоції, увага, зацікавленість, звички тощо;

– віджяна-скандга (санскр. *vijñāna-skandha*, тиб. *rnam shes kyi phung po*) – сукупність свідомості / шести типів первинних свідомостей: свідомості ока, вуха, носа, язика, тіла й розуму, що пізнають сутнісну природу, або категорію явища, наприклад свідомість ока пізнає форми / видимі образи просто як форми / видимі образи.

П'ять сукупностей пов'язані між собою ланцюгом взаємозалежного виникнення (санскр. *pratītyasamutpāda*, тиб. *rten 'brel du 'bjung ba*): невідання (санскр. *avidyā*, тиб. *ma rig pa*), тобто нерозпізнання істинної порожньої природи індивідуального “я” та явищ, зумовлює кармічні утворення / імпульси (санскр. *samskāra*, тиб. *'du byed*), утворення / імпульси зумовлюють свідомість (санскр. *viññāṇa*, тиб. *nam par shes pa*), і свідомість зумовлює ім'я та форму (санскр. *nāmarūpa*, тиб. *ming dang gzugs*), у такий спосіб відбувається об'єднання сукупностей у те, що сприймається як самість, індивідуальне “я”.

²¹ Тут тибетський переклад вживає альтернативний варіант імені Шаріпутри – *Sha ra dwa ti 'i bu* – Шарадватіпутра (санскр. *Śāradvatīputra*). В імені “Шаріпутра” “шарі” (санскр. *śāri*) є похідним від “шара” (санскр. *śāra*), через що Шаріпутра в інших сутрах також зветься Шарадва або Шарадваті (санскр. *Śāradva(ṭi)*). Оскільки в “класичній” санскритській редакції Вайди [Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra (vistaramātrkā) 1961, 97–99] фігурує лише одне ім'я – Шаріпутра, в українському перекладі альтернативи його імені також не вживаються.

²² “Форма (рупа) є порожньою, порожнеча (шуньята) також є формою. Порожнеча – це не що інше, як форма. Форма – не що інше, як порожнеча” – йдеться про шуньяту першої сукупності – сукупності форми (санскр. *rūpa-skandha*, тиб. *gzugs kyi phung po*). Форма (санскр. *rūpa*, тиб. *gzugs*) – це те, як усе виявляється у відносній реальності, а шуньята (санскр. *śūnyatā*, тиб. *stong pa nyid*) – як усе насправді є в абсолютній реальності. Форма порожня, бо за своєю природою позбавлена незалежного існування. Шуньята також є формою, бо виявляється, зокрема, як форма. Шуньята й форма не протиставляються, а поєднуються, оскільки шуньята є істинною природою всього, що в ній виявляється, включно з різноманіттям форм. У такий спосіб розкривається єдність абсолютної та відносної істини.

²³ “Так само відчуття (ведана), сприйняття (самджня), утворення (самскара) та свідомість (віджняна) є порожніми” – йдеться про шуньяту п'яти сукупностей (скандг).

²⁴ “...всі явища є порожніми й не мають ознак” – йдеться про так звану “шуньяту явищ і характеристик”.

²⁵ “Вони не виникають і не припиняються. Не занецижені й не очищені” – йдеться про так звану “шуньяту причини”.

²⁶ “Не зменшуються і не зростають” – йдеться про так звану “шуньяту результату (наслідку)”.

²⁷ “Немає ока, немає вуха, немає носа, немає язика, немає тіла й немає ума” – йдеться про шуньяту шести когнітивних чуттєвих елементів (санскр. *indriya*, тиб. *dbang po*). Шість когнітивних чуттєвих елементів – це п'ять фізичних когнітивних елементів і когнітивний елемент розуму: чуттєві до світла клітини ока, чуттєві до звуку клітини вуха, чуттєві до запаху клітини носа, чуттєві до смаку клітини язика, чуттєві до фізичного відчуття клітини тіла й когнітивна чуттєвість розуму. Шість когнітивних чуттєвих елементів безпосередньо передують кожній миті шести типів первинної свідомості – ока, вуха, носа, язика, тіла й розуму.

²⁸ “Немає форми, немає звуку, немає запаху, немає смаку, немає об'єктів дотику й немає явищ” – йдеться про шуньяту об'єктів (санскр. *viśaya*, тиб. *yuḥ*) шести типів первинної свідомості: образ / форма – об'єкт свідомості ока, звук – об'єкт свідомості вуха, запах – об'єкт свідомості носа, смак – об'єкт свідомості язика, дотик та інші фізичні відчуття – об'єкт свідомості тіла, і явища – об'єкт свідомості розуму.

²⁹ “Починаючи від того, що немає пізнавального джерела (дгату) ока...” – йдеться про шуньяту вісімнадцяти пізнавальних (когнітивних) джерел (санскр. *dhatu*, тиб. *khams*), що охоплюють усі явища, які можуть бути пізнані. Вісімнадцять пізнавальних джерел діляться на (1) шість джерел, що є об'єктами первинної свідомості, (2) шість джерел, що є чуттєвими когнітивними елементами, й (3) шість джерел, що є типами первинної свідомості.

³⁰ “Немає невідання, немає припинення невідання, і так до того, що немає старіння й смерті, ні припинення старіння й смерті” – йдеться про шуньяту дванадцяти ланок взаємозалежного виникнення (санскр. *pratītyasamutpāda*, тиб. *rten 'brel du 'bjung ba*).

³¹ “Немає страждання, немає причини страждання, немає припинення страждання й немає шляху” – йдеться про шуньяту “Чотирьох благородних істин” (санскр. *catvāri āryasatyaṇi*, тиб. *phags pa 'i bden pa bzhi*).

³² “Немає одвічної мудрості, немає ані досягнення, ані недосягнення” – йдеться про шуньяту стану будди (санскр. *bodhi*, тиб. *byang chub*).

³³ Пробудження (санскр. *bodhi*, тиб. *byang chub*) – синонім стану будди, просвітлення; характеризується досконалістю накопичення заслуги і мудрості та звільненням від затьмарень.

³⁴ Татхагата (санскр. *tathāgata*, тиб. *de bzhin gshegs pa*) – “Той, хто прийшов до таковості”, один з основних епітетів Будди.

³⁵ Боги (санскр. *deva*, тиб. *lha*) – один із шести класів істот світу жадань. Правителем богів є Індра, що мешкає на вершині гори Меру.

³⁶ Напівбоги (санскр. *asura*, тиб. *lha ma yin*) – асури, один із шести класів істот світу жадань, що постійно воюють з богами.

³⁷ Гандгарви (санскр. *gandharva*, тиб. *dri za*) – безтілесні істоти, духи, що, згідно з міфологією, є музикантами при дворі правителя богів Індри. У сутрах часто згадуються так звані “міста гандгарвів”, що подібні сну чи мареву.

³⁸ Пандіта (санскр. *paṇḍita*, тиб. *mkhan po*) – титул, яким шанували вчених у Давній Індії.

³⁹ Вімаламітра (санскр. *Vimalamitra*) – індійський буддійський учитель та тантрійський практик IX ст.

⁴⁰ Лоцава (тиб. *lo tsā ba*) – титул, яким шанували тибетських перекладачів, що працювали разом з індійськими вченими над перекладами буддійських текстів із санскриту тибетською мовою. Походить від санскр. *locchava* “двомовний” або *lokacakṣuḥ* “очі світу”.

⁴¹ Бгікшу (санскр. *bhikṣu*, тиб. *dge slong*) – буддійський монах з повним висвяченням.

⁴² Рінчен Де (тиб. *Rin chen sdes*) – тибетський перекладач IX ст.

⁴³ Сам’є (тиб. *bsam yas*) – перший буддійський монастир, збудований у Тибеті за часів правління Трісонга Децена (тиб. *Khri srong lde btsan*, 742–800).

REFERENCES

Asaṅga (2016), *The Bodhisattva Path to Unsurpassed Enlightenment: A Complete Translation of Bodhisattvabhūmi*, Engle A. B. (transl.), Snow Lion, Boulder.

Atīśa (1982–1985), *Prajñā-hṛdaya-ṭīkā*, *Shes rab snying po'i rnam par bshad pa bzhugs*, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 95, ff. 313r4–317v, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

Braarvig J. (1985), “Dhāraṇī and Pratibhāṇa: Memory and Eloquence of the Bodhisattvas”, in *The Journal of the International Association of Buddhist Studies*, Vol. 8, No. 1, pp. 17–29.

“Bzlog pa rnam bzhi” (2008), in *Snga 'gyur smon lam chen mo'i zhal 'don phyogs bsrigs bzhugs so*, Chos spyod publication, Delhi, pp. 250–260. (In Tibetan).

Conze E. (1974), “Prajñāpāramitā-śāstra”, in Cousins L., Kunst A. and Norman K. R. (eds), *Buddhist Studies in Honour of I. B. Horner*, D. Reidel Publishing, Dordrecht, pp. 51–61.

Conze E. (1960), *The Prajñāpāramitā Literature*, Mouton, The Hague.

Dārika(pa) (1982–1985), *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sādhana-nāma*, *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i sgrub thabs zhes bya ba*, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 68, ff. 243v4–245v2, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

Eimer H. and Germano D. (eds) (2000), *The Many Canons of Tibetan Buddhism: Proceedings of the Ninth Seminar of the International Association for Tibetan Studies*, Leiden, Brill, Leiden.

Hill N. W. (2010), “An overview of Old Tibetan synchronic phonology”, in *Transactions of the Philological Society*, Vol. 108, No. 2, pp. 110–125.

Jānamitra (1982–1985), *Ārya-prajñāpāramitā-hṛdaya-vyākhyā*, *'Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i rnam par bshad pa*, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 95, ff. 280v7–286v4, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

Kapstein M. T. (2001), “Scholastic Buddhism and the Mantrayāna”, in *Reason's Traces: Identity and Interpretation in Indian & Tibetan Buddhist Thought*, Wisdom Publications, Boston.

Lopez D. S. (1988), *The Heart Sūtra Explained: Indian and Tibetan Commentaries*, State University of New York Press, New York.

Mahājāna (1982–1985), *Prajñāpāramitā-hṛdaya-ārtha-pariṇāna*, *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i don yongs su shes pa*, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 95, ff. 303v7–313r4, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

Nāgārjuna (1982–1985), *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sādhana*, *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i sgrub thabs*, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 68, ff. 245v3–246v2, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

“Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra (saṃkṣiptamātrkā), Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra (vistaramātrkā)” (1961), in Vaidya P. L. (ed.), *Mahāyānasūtrasaṃgraha*, Part I, Mithila Institute, Darbhanga, pp. 97–99. (In Sanskrit).

“Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra” (2006–2009), *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po*, Sde dge bka' 'gyur, Vol. 34, ff. 144v6–146r3, Krung go'i bod rig pa'i dpe skrun khang, Beijing. (In Tibetan).

Praśāstrasena (1982–1985), *Prajñāpramitā-hṛdaya-ṭikā*, 'Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po rgya cher 'grel pa, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 95, ff. 295r7–303v7, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

Stanley Ph. (2009), *The Threefold Formal, Practical, and Inclusive Canons of Tibetan Buddhism in the Context of a Pan-Asian Paradigm: Utilizing a New Methodology for Analyzing Canonical Collections*, PhD Dissertation, University of Virginia.

Stanley Ph. (2014), “Chapter 19: The Tibetan Buddhist Canon”, in Poceski M. (ed.), *The Wiley Blackwell Companion to East and Inner Asian Buddhism*, John Wiley & Sons, pp. 383–407.

Vajrapāṇi (1982–1985), *Bhagavatī-prajñāpramitā-hṛdaya-ṭikā-ārtha-pradīpa*, Bcom ldan 'das ma shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i 'grel pa don gyi sgron ma zhes bya ba, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 95, ff. 286v5–295r7, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

Vimalamitra (1982–1985), *Prajñāpramitā-hṛdaya-ṭikā*, 'Phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po'i rgya cher bshad pa, Sde dge bstan 'gyur, Vol. 95, ff. 267v1–280v7, Gyalwae sungrab partun khang, Delhi. (In Tibetan).

Williams P. and Tribe A. (2000), *Buddhist Thought*, Routledge, London.

Wylie T. (1959), “A Standard System of Tibetan Transcription”, in *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 22, Harvard-Yenching Institute, pp. 261–267.

М. О. Васильєва

“Сутра серця” в тибетській буддійській традиції та її український переклад

Стаття присвячена дослідженню “Сутри серця позамежної мудрості” (санскр. *Prajñāpāramitā-hṛdaya-sūtra*, тиб. *Shes rab kyi pha rol tu phyin pa'i snying po*), відомої як “Сутра серця”, у контексті тибетської буддійської традиції. “Сутра серця” є одним із найвідоміших текстів буддизму магаяни, що розкриває філософські доктрини порожнечі (санскр. *śūnyatā*) та мудрості (санскр. *prajñā*), які виходять за межі дуалістичних концепцій трьох сфер – суб’єкта, об’єкта та дії. “Сутра серця” посідає особливе місце у сфері духовності Тибету, де вона шанується як Слово Будди (санскр. *buddhavacana*) та входить до всіх канонічних зібрань (тиб. *bka' 'gyur*). Вона також використовується для інших цілей: як дгарані (санскр. *dhāraṇī*) – метод пам’ятання смислу вчення про позамежну мудрість, як ключовий елемент ритуалу відвернення негативності (тиб. *zlog pa*) та як основа тантрійських ритуалів Праджняпараміти – “Матері всіх будд”. Така багатогранність її ролей може здатися суперечливою та викликати запитання щодо її жанру. Проте в межах тибетської традиції розуміння жанру цього тексту доволі однозначне – це сутра, але сутра надзвичайної духовної сили, що створена глибиною викладу порожнечі, абсолютної природи всіх явищ. Саме завдяки силі слів істини сутра здатна виконувати такі різноманітні функції.

Статтю доповнює анотований український переклад сутри з тибетської мови.

Ключові слова: “Сутра серця”, магаяна, Праджняпараміта, Тибет, тибетська буддійська традиція, сутра, порожнеча, дгарані

Стаття надійшла до редакції 15.07.2021